

Г.А.Козубовський *

ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

Відповідно до писемних джерел, а також археологічних знахідок, празькі гроші Вацлава II та Яна I Люксембурзького надходили в Галицько-Волинську Русь уже в перших десятиліттях XIV ст. Утім вони не відкладалися у скарбах, що пояснюється вилученням монет з обігу задля відправлення до Золотої Орди данини у вигляді зливків-гривен.

Ключові слова: Галицько-Волинська Русь, Золота Орда, празький гріш, зливки-гривни, нумізматики, монети, карбування, грошовий обіг, монетні скарби.

Період із середини XII й до другої половини XIV ст. часто називають «безмонетним», беручи до уваги надзвичайно малу кількість монетних знахідок та відсутність власного карбування. Серед товаро-грошей цього часу називають зливки-гривни, скляні намистини та браслети, шиферні пряслиця, бруски солі, мушлі каурі, господарські вироби, зерно, ювелірні прикраси, шкіряні та хутряні «гроші», фрагментоване срібло та ін.¹

Свого часу М.Ф.Котляр звернув увагу на умовності застосування самого терміна «безмонетний» для Південної Русі-України, зазначивши про можливість обігу кувачних диргемів до XIII ст., пізніше заміненних фрагментованим сріблом. А на початку XIV ст. на західноукраїнських землях уже з'явилися празькі гроші². Але й на сучасному етапі багато проблем «безмонетного періоду», як і використання тих чи інших товаро-грошей, залишаються невирішеними.

Для українських земель вихід із «безмонетного періоду» пов'язується з празькими грошами – великими срібними високоякісними монетами, карбованими з 1300 р. І хоча в історіографії не існує одностайної думки щодо хронології та особливостей надходження їх на територію Східної Європи, частина дослідників погоджується з тим, що на західноукраїнських землях празькі гроші з'явилися вже на початку XIV ст.³ Абсолютна більшість знахідок найперших празьких грошей Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.) походять із земель, що входили до складу Галицького й Волинського

* Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, відділ археології Києва

¹ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. – Москва, 1956. – С.182–189; Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. – Ленинград, 1968. – С.73; Спасский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1970. – С.62, 68–71; Котляр Н.Ф. Ещё раз о «безмонетном периоде» денежного обращения в Древней Руси (XII–XIII вв.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып.V. – Ленинград, 1973. – С.152–154; Свердлов М.Б. Источники для изучения русского денежного обращения в XII–XIII вв. // Там же. – Вып.X. – Ленинград, 1985. – С.3–16.

² Котляр Н.Ф. Ещё раз о «безмонетном периоде»... – С.153.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1975. – С.69; Соболева Н.А. Хронология и области распространения пражских грошей на территории СССР // Numismatichký sborník. – Seš.13. – Praha, 1973/1974. – S.155.

князівств. Їх знайдено у житлах, культурному шарі, господарських спорудах, замкових та храмових комплексах⁴.

Але дуже мало тогочасних скарбів⁵, та й ті датуються часом, ближчим до середини XIV ст. Хоча для української ситуації характерні знахідки зливків – гривен і прикрас, частина яких датується першою половиною XIV ст., у тому числі празькими грошами⁶. У сусідній Польщі зафіксовано чисельні знахідки як поодиноких празьких грошів, так і значних за кількістю скарбів монет Вацлава II та Яна I Люксембурзького (від декількох десятків до тисяч)⁷. Для першої половини XIV ст., для князівств Галичини й Волині, саме чеське срібло у вигляді монети (празького гроша) видавалося найбільш доступним і реальним джерелом для виробництва власних гривен – основного джерела ординського виходу.

Визнання короля Чехії Вацлава II ще й володарем значної частини Польщі збіглося з початком карбування празьких грошів – монет високої якості й ґатунку (1300 р.). Празький гріш міг потрапляти в Галицько-Волинську Русь із будь-якої європейської держави, де використовувалася чеська монета, але насамперед із польських земель, де він з'явився вже в перших десятиліттях XIV ст. Найдавніші повідомлення про використання празьких грошей відносяться до 1302–1308 рр. у Силезії, 1306 р. у Краківській землі та на Ополі, 1311 р. у Сандомирській землі, 1312 р. на Куявах, 1314 р. у Великопольщі, 1318 або 1333 рр. у Мазовії, 1335–1336 рр. у Пруссії⁸.

Найперша зафіксована писемна згадка про використання празьких грошів на території України відноситься до 1320 р., коли князь Андрій Юрійович підтвердив низку пільг краківським купцям, серед них і зменшення податку

⁴ *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Л., 1944. – С.97; *Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці, 2002. – С.137–144; *Берест А.* Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип.4. – Л., 2000. – С.267–290; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С.109; *Петегурич В.* Раскопки в древнем Белзе (Львовская обл.) // Археологические открытия 1974. – Москва, 1975. – С.337–338; *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина – К., 1982. – С.164; *Kubiak S.* (przy współudziale *B.Paszkiewicza*). Znaleźiska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski: Inwentarz. – Poznań, 1998. – S.135 (№367), 218 (№627 (II)), 263 (№778).

⁵ *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921. – С.15–16 (№12, 15–16); *Soboleva N.A.* Nálezky pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního musea v Praze: Ser. A. – XXIV. – №3/4. – Praha, 1970. – S.200–203 (№5–6, 11, 23); *Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV ст. // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – К.; Л., 2004. – С.619–636.

⁶ *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.15–16.

⁷ *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // Wiadomości Numizmatyczne. – R.XII. – Z.3/4 (45/46). – Warszawa, 1968. – S.213–214, 217–222; *Kubiak S.* (przy współudziale *B.Paszkiewicza*) Znaleźiska monet... – S.83–279 (№192, 194 (I), 195 (II), 295, 308 (I), 332, 335, 357, 379, 380 (VIII), 433 (XXVI), 433 (XLI), 434 (II), 435, 465 (I), 465 (II), 484, 486 (II), 512, 521, 531, 572 (VI), 583, 585, 601 (I), 601 (II), 644 (IV), 662, 680, 685 (I), 693 (II), 738, 744, 760 (I), 804, 638 (I)).

⁸ *Kiersnowski R.* Wstęp do numizmatyki polskiej wieków srednich. – Warszawa, 1964. – S.129; *Szwagrzyk J.* Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302–1547 // Ze skarbca kultury. – Z.18. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967. – S.90; *Paszkiewicz B.* Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – R.XIV. – Z.1 (171). – Warszawa, 2001. – S.25; *Idem.* Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus. – Wrocław, 2009. – S.126; *Соболева Н.А.* Обращение пражского гроша в Центральной Европе // Славяно-германские культурные связи и отношения. – Москва, 1969. – С.79.

на продаж худоби з 3 до 1 гроша⁹. Але привертає увагу відсутність паралельних знахідок найперших празьких грошів і золотоординських монет періоду першої половини XIV ст. в лісостеповій частині України (за наявності таких знахідок другої половини XIV ст.).

Окрім поодинокі золотоординські монети, що можуть відноситися до цього часу, зафіксовано у Володимирі¹⁰. Це виглядає доволі дивним, зважаючи на входження українських земель до складу ординської держави та величезні масштаби емісій джучидських монет¹¹. Водночас монети Токти (1291–1312 рр.), Узбека (1312–1342 рр.) та Джанібека (1342–1357 рр.) зустрічаються на золотоординських пам'ятках півдня України, у похованнях¹², а це свідчить, що вони все ж таки надходили на терени західніше Дніпра. Найдавніші відомі скарби в лісостеповій частині України із золотоординськими монетами Токти, Узбека та Джанібека датуються 1360–1370-х рр.¹³

Але у скарбі з Біскупиць-Шляхетських окрім 42 празьких грошів Яна I Люксембурзького та Карла I (1346–1378 рр.), невідомих денаріїв та 2 срібних перснів згадується гривня¹⁴. Уважається, що лодієподібні «татарські» зливки є продуктом переробки зібраного татарами в Русі срібла¹⁵. Із його великою кількістю («руський вихід») пов'язується й низький курс срібла до золота порівняно з Середньою Азією та Іраном¹⁶. Саме «татарські лодієподібні» та «новгородські зливки з горбатою спинкою» зустрічаються у східноєвропейських скарбах разом із золотоординськими монетами XIV ст.¹⁷ Серед майже трьох тисяч монет XIV–XV ст., зафіксованих І.О.Федоровим-Давидовим у джучидських скарбах, присутні приблизно 120 злиwkів і їх половинок¹⁸. Але на західноукраїнських землях лодієподібний зливok – рідкісна знахідка, яка може вказувати на ординську присутність, данину, переливku ординських монет тощо. Є повідомлення про знахідки лодієподібних гривен разом із празькими грошами (наймолодші Карла I, на Рівненщині)¹⁹.

⁹ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – Л., 2004. – С.161 (№6).

¹⁰ *Терський В.* Княже місто Володимир. – Л., 2010. – С.188, 197.

¹¹ *Пономар'єв А.Л.* Чи на Руси деньги? Финансовый кризис в Золотой Орде 1380–1381 гг. по данным бухгалтерской книги генуэзского казначейства в Кафе (Феодосия) // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV вв. – Москва, 2005. – С.47–49.

¹² *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. – Москва, 2003. – С.89 (№109 а), 92 (№122 г, 124 а); *Пиворович В.Б.* Монеты і скарби півдня України. – Херсон, 2008. – С.8–16; *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiskiej SSR. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. – S.25 (№13), 31 (№45); *Боровик Т.Д.* Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині // Археологія. – 2012. – №4. – С.91–94.

¹³ *Kotlar M.* Znaleziska monet... – S.25 (№14); *Зразюк З., Строчкова Л., Хромов К.* Монетний клад третьей четверти XIV в. из с. Василица Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – С.118–127.

¹⁴ *Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами. – Петроград, 1922. – С.12 (№14); *Kotlar M.* Znaleziska monet... – S.32–33 (№57); *Soboleva N.A.* Nálezky pražských grošů... – S.200 (№6).

¹⁵ *Спаский И.Г.* Русская монетная система... – С.71.

¹⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. – С.35–36.

¹⁷ *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.18 (№30), 21 (№53), 29 (№107), 32 (№131), 45 (№193, 196), 50 (№211, 213); *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Русские клады слитков и монет в Эрмитаже // Русская нумизматика XI–XV вв. – Ленинград, 1979. – С.58–61 (№34, 40, 49, 55, 63).

¹⁸ *Пономар'єв А.Л.* Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – Москва, 2002. – С.112.

¹⁹ *Krzyżaniwskij A.* Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV–XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej // Biuletyn numismatyczny. – Z.3. – Warszawa, 2009. – S.164 (№26).

Серед західноукраїнських знахідок періоду XIV ст. привертають увагу декілька скарбів, що характеризують стан грошового господарства. Молотівський 1896 р. із с. Демидова над Дністром складався з 65 цілих і обрізаних («*minores et maiores*») празьких грошів Вацлава II (3 обрізаних), Яна I Люксембурзького (59, із них 38 обрізаних, 3 невизначені), а також прикрас, які мали багато аналогій із мистецькими геральдичними виробами Галицько-Волинського князівства²⁰. Відсутність монет Карла I дозволяє датувати скарб не пізніше 1340-х рр. 1346–1349 рр. за наймолодшими монетами датується виявлений 2000 р. скарб із розкопок на території львівської пивоварні. Він складався з 63 обрізаних празьких грошів Вацлава II (2), Яна I Люксембурзького (55), Карла I (перших років карбування; 5)²¹. Такими ж роками датується скарб, знайдений 2003 р. біля м. Калущ на Івано-Франківщині, зі 120 грошами: Вацлава II (3), Яна I Люксембурзького (115), Карла I (2) та угорського Карла Роберта (1323–1338 рр.; 1). Серед усіх монет 30 грошів були обрізаними²².

Першою половиною XIV ст. датується виявлений 1866 р. скарб із Луцька, що складався зі 185 срібних монет і 3 зливків (два з них вагою 193,99 і 206,08 г). Відсутність згадок про монети Карла I серед надісланих до Археологічної комісії 150 празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького дає підстави датувати скарб не пізніше 1340-х рр.²³ Значна різниця у зафіксованій вазі двох зливків може бути пов'язана з переливом різних за якістю груп монет (наприклад різночасових празьких грошів Вацлава II з пробєю 930/1000 і вагою 3,77–3,86 г та останніх – Яна I Люксембурзького з пробєю 868–880/1000 і вагою 3,50–3,55 г, денаріїв чи диргемів), або ж різним територіальним походженням зливків.

Можливо, із монет Вацлава II та Яна I Люксембурзького складалася й частина скарбів, датованих XIV ст.: із Володимира (21 чеський гріш), із Тернави на Хмельниччині (50 монет, з яких 32 празьких гроша, і 4 «куски» срібла), з Яровиці на Стиру (горщик із чеськими монетами)²⁴. Частина депаспортизованих грошів зі Львівського історичного музею також, напевно, походить зі скарбів цього часу²⁵. Два обрізаних празьких гроша Яна I Люксембурзького відомі з поселення біля с. Пільний Мукарів (Хмельницька обл.), знайдені вкупі з мідним золотоординським пулом із двоголовим орлом та каблучками з галицькими геральдичними емблемами, що може бути підтвердженням надходження празьких грошів на схід від Галичини вже в першій половині XIV ст.²⁶

²⁰ Грушевський М.С. Молотівське срібло: Археологічна замітка // *Його ж. Твори в 50-ти т.* – Т.6. – Л., 2004. – С.301–366; *Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů...* – S.200–211 (№11).

²¹ Рожко М. Празькі гроші на теренах... – С.619–636.

²² Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – Л., 2007. – С.131.

²³ Сиверс А.А. Топографія кладов с пражскими грошами. – С.13 (№21); Ильин А.А. Топографія кладов серебряных и золотых слитков. – С.15 (№16); *Bauer N. Die silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters // Numismatische Zeitschrift.* – Bd.64. – Wien, 1931. – S.70 (№64); *Kotlar M. Znaleziška monet...* – S.32 (№54); *Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů...* – S.200 (№5).

²⁴ Сиверс А.А. Топографія кладов с пражскими грошами. – С.11 (№9), 13 (№18), 14 (№25); *Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů...* – S.202 (№16), 203 (№23).

²⁵ *Соболева Н.А. Пражские гроши в музеях Украины // Нумизматика и сфрагистика.* – Вып.1. – К., 1963. – С.128–138.

²⁶ Русіна О., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: Литовська доба 1320–1569. – К., 2009. – С.106. Щиро вдячний О.Погорільцеві за інформацію про цю знахідку.

Тобто знахідки свідчать, що до 1340-х рр. з'являється потреба й можливості в тезаврації високоякісного монетного срібла – празьких грошів. Але їх дуже мало порівняно з сусідніми польськими землями, де зафіксовано десятки скарбів із сотнями й тисячами празьких грошів цього часу. Особливо великі скарби знайдено у Кракові та околицях. Джерела свідчать про значні грошові виплати у празьких грошах уже в перші десятиліття XIV ст.²⁷

Виявлення гривен-зливків і празьких грошів в одних скарбових комплексах передбачає ймовірний перелив других у перші. Але й таких можливих зливків дуже мало порівняно зі східними й південними районами Золотої Орди. І це при тому, що джерела вказують на доволі значний економічний потенціал Галицького й Волинського князівств. На початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство, об'єднане під владою Юрія I Львовича (1301–1308 рр.) було значним територіальним утворенням, що намагалося зміцнити свої позиції як на заході, так і на сході. Про це свідчать повідомлення джерел, факт утвердження окремої Галицької митрополії, обрання ставленика галицько-волинського князя – Петра – загальноруським митрополитом та ін.²⁸ Уважається, що верхівка Галицько-Волинського князівства своєчасно зорієнтувалася в політичній ситуації та взяла активну участь у розгромі сил Ногай під проводом Токти²⁹. Але у XIV ст., як і у XIII ст., Галицько-Волинське та інші князівства Правобережної України залишалися у складі Золотої Орди. Повторена декілька разів на сторінках Іпатіївського літопису фраза стосовно подій останніх десятиліть XIII ст. на Правобережжі «бо бяху вси князи у воли Татарской»³⁰ зафіксувала реальну політичну ситуацію.

У результаті воєнних кампаній та продуманої економічної політики ординцям удалося встановити власні порядки у Східній Європі. Цей новий устрій базувався на кількох основних військово-політичних та господарських засадах: 1) визнання верховної влади хана; 2) затвердження князів на своїх уділах за згодою ординської влади; 3) військова участь руських правителів у монгольських походах за вимогою ханів; 4) сплата данини й податків³¹.

Так, у 1289 р. «при царях і радцях» отримав право на княжіння Мстислав Данилович. Західноруські князі повинні були зустрічати хана на кордонах своїх володінь, засвідчувати покору, забезпечувати всім необхідним ханське оточення та військо під час перебування на території князівства. В абсолютній більшості повідомлень про походи в європейські країни, насамперед у Польщу й Угорщину, спільно з руськими князями згадуються татари³².

²⁷ *Pošvar J.* Grosze praskie w Krakowie // *Wiadomości Numizmatyczne.* – R.XII. – Z.3/4. – Warszawa, 1968. – S.142, 150; *Szwagrzyk J.* Szerokie grosze... – S.87–90, 93–96, 117–119, 145, 163, 184.

²⁸ *Исаевич Я.Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования*, 1987 г. – Москва, 1989. – С.71–77.

²⁹ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.16–18.

³⁰ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1843. – С.205, 210–212.

³¹ *Линниченко И.А.* Замечания на статью И.Режабка и дополнения к ним // *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований, сообщённых Гонсиоровским О., Куником А.А., Лаппо-Данилевским А.С. и др.* – Санкт-Петербург, 1907. – С.110–111.

³² ПСРЛ. – Т.2. – С.208, 212, 224; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.III. – К., 1993. – С.533–534.

«Схизматики й татари» виступають поряд у відповідних папських буллах кінця XIII – першої половини XIV ст.³³ Саме за вимогою монгольської влади (безпосередньо хана або його представника на місці), певно, і здійснювалися нищівні виправи. Як, наприклад, на Польщу 1302 р., коли його учасники могли вперше зустрітися з якісною «чеською валютою». Відомий за заповітом Володимира Васильковича вислів «а побором и татарщиною к князю»³⁴ може свідчити про те, що західноруські князі самі збирали татарську данину³⁵.

Для першої половини XIV ст. не збереглося такого інформативного та яскравого писемного джерела, як Галицько-Волинський літопис, що закінчується на 1290-х рр.³⁶ Але й окремі повідомлення, котрі дійшли до наших днів, свідчать, що згаданий вище порядок володарювання монголів на Правобережжі Дніпра зберігався загалом і в першій половині XIV ст.³⁷

Дослідники справедливо звертають увагу, що становище західноукраїнських земель на рубежі XIII–XIV ст. було більш сприятливим, ніж десятиліття до цього, коли «всі князі були у волі татарській». Факт подачі цього матеріалу в Іпатіївському літопису в минулому часі³⁸ дійсно може свідчити про деяке пом'якшення «неволі татарської», але не про її зникнення. Як і у XIII ст., західноруські князі також повинні були визнавати верховну владу хана, сплачувати данину, брати участь у воєнних походах монголів. Анонімний географічний трактат 1308 р. говорить, що «Rutenia» – країна Лева – є данницею татар³⁹. Про це свідчить і лист Владислава Локетка до римського понтифіка від 1323 р.⁴⁰, і аргументація Дмитра Детька й Данила Острозького перед Узбеком 1340 р. («Казимир захопив Русь і затримав виплату данини»)⁴¹.

Повідомлення писемних джерел про участь руських загонів разом із татарами в походах на Польщу (під 1302, 1324, 1325 рр.) та Угорщину (1332, 1334, 1335 рр.)⁴², литовські, білоруські й українські землі (1315, 1320-ті рр.)⁴³ може свідчити не тільки про звичайну практику, а й про гостру нестачу коштів – данини з руських князівств. Останнім часом у деяких працях наголошується

³³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.121.

³⁴ ПСРЛ. – Т.2. – С.215.

³⁵ Линниченко И.А. Замечания на статью И.Режабка... – С.111.

³⁶ Генсворський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.30–31, 99; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.28.

³⁷ Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. – Одесса, 1895. – С.222–223; Куник А.А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в. // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.111, 151–152; Шабунько Ф.М. Земли Юго-Западной Руси... – С.35; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.120–121, 527–528.

³⁸ Исаевич Я.Д. Галицко-Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в. – С.74.

³⁹ Пауто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.302.

⁴⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.101, 527–528.

⁴¹ Długossii J. Histriae Polonicae. – Т.ІІІ. – Libri XII. – Cracoviae, 1876. – P.2; Kronika Janka z Czarnkowa. – Lwów, 1907. – S.213.

⁴² Линниченко И.А. Замечания на статью И.Режабка... – С.94–95.

⁴³ ПСРЛ. – Т.10: Патриаршая, или Никоновская летопись. – Ч.3. – Санкт-Петербург, 1885. – С.189; Т.32: Литовская и Жмоитская хроника. – Москва, 1978. – С.38, 137, 210–212; Т.35: Летописи Белорусско-Литовские. – Москва, 1980. – С.95–96, 179–180, 200, 221, 242–243; Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódská i wszystkiej Rusi etc. – Т.І. – Warszawa, 1846. – S.363–365; Пауто В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С.396.

на помірності «ординського виходу»⁴⁴. Утім у джерелах збереглися чисельні повідомлення про величезний економічний тиск золотоординської адміністрації на підвладне населення через покірних князів, баскаків та даруг. «Ординський вихід» – цільові виплати на ханську ставку, був лише одним із багатьох зборів, що стягувався з підвладного населення⁴⁵. Але й він нерідко був непосильним для знекровлених нищівними монгольськими походами князівств Східної Європи. Із посиленням економічного тиску пов'язується низка повстань 1320-х рр. на північно-східних землях Русі, жорстоко придушених монголами. Одним із найтяжчих злочинів, озвучених великому князеві тверському Михайлові перед стратою його в 1318 р., був такий: «Цареві дани не дал еси»⁴⁶. У багатьох випадках, певно, ішлося не тільки про регулярну данину, а про збільшені суми коштів, що пов'язувалися з воєнними діями монгольських ханів. Як, приміром, у 1339 р., коли під час походу на Смоленськ, що став союзником Гедиміна, Узбек вимагав екстрений збір – «запрос», або в період виправи Джанібека на Тебріз у 1357 р.⁴⁷ Суми були різними, але для підвладного монголам населення все це означало вилучення не тільки прибутків, але й необхідних для прожиття коштів. У Волзькій Булгарії наслідком одного з таких «запросів» стало те, що мешканці змушені були продавати в рабство власних дітей⁴⁸. Напевно, що подібними «запросами» супроводжувалися й більшість походів степовиків на Польщу, Угорщину, Литву, тож стосувалися вони й мешканців Правобережної України.

Джерела свідчать, що у XIV ст. «ординський вихід» виплачувався у сріблї. До 1320-х рр. сума данини не визначається. У 1320–1370-х рр. для північно-східних теренів Русі вона становила понад, а після 1380 р. – не менше 10 тис. рублів-зливків⁴⁹. За даними грамот кінця XIV ст., «ординський вихід» із Великого князівства Владимирського (за Дмитра Донського) вираховувався у 5 тис. рублів (щорічно) та 1 тис. – безпосередньо з Московського князівства. По декілька сотень рублів у цій сумі становила данина з невеликих володінь⁵⁰. Розміри «ординського виходу» з Рязанського, Тверського, Ростовського, Ярославського, Білозерського, Суздальського, Смоленського князівств, а також Новгородів невідомі. Припускають, що сума данини становила не менше 15 тис. рублів-зливків на рік⁵¹.

⁴⁴ Хан Н.А. К вопросу о роли ордынского «выхода» во взаимоотношениях Руси и Орды // Изучение культурного наследия Востока: Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизаций: Мат. Междунар. конф. в Санкт-Петербурге (23–25 ноября 1999 г.). – Санкт-Петербург, 1999. – С.95–96.

⁴⁵ Каргалов А.Н. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – Москва, 1967. – С.187; Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва, 1973. – С.73.

⁴⁶ Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). – Москва; Ленинград, 1940. – С.87, 106.

⁴⁷ Там же. – С.106.

⁴⁸ Каргалов А.Н. Внешнеполитические факторы... – С.186.

⁴⁹ Павлов П.Н. К вопросу о русской дани в Золотую Орду // Учёные записки Красноярского государственного педагогического института. – Т.13. – Вып.2. – Красноярск, 1958. – С.108, 112.

⁵⁰ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 31 (№11), 35 (№12), 38 (№13), 49 (№17); Roublev M. Le tribut aux Mongols d'après les testaments et accords des princes russes // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1966. – №4. – P.524–527; Каштанов С.М. Финансы средневековой Руси. – Москва, 1988. – С.8.

⁵¹ Кучкин В.А. Русь под игом: как это было? – Москва, 1991. – С.22.

Терміну «рубль», що з'явився, згідно з берестяними грамотами, наприкінці XIII ст., відповідав срібний зливоч вагою близько 200 г⁵². Приблизно стільки ж важив і золотоординський сом–саум, який дорівнював 120 диргемам вагою, встановленою реформою Токти 1310–1311 рр., в 1,59 г⁵³ або 1,52–1,56 г⁵⁴. Деякі дослідники вважають, що запроваджену цим ханом вагову норму за Узбека зменшили до 1,47–1,49 г, а потім, за Джанібєка, знову підвищили до 1,52–1,55 г⁵⁵. Допускають також двомодальність випусків і монет, і зливіків⁵⁶. В арабовому грамагічному трактаті XIV ст. слово «сом» виступає у значенні зливоч (срібла)⁵⁷.

В історіографії наводяться різні вагові параметри для різних зливіків після-монгольського часу. Татарські золотоординські сауми (191–200 г) відрізняються від соммо Кафи (213,3 – 218,911 г), соммо Тани (197–198, 204–207 г), Судака (202,5 г), соммо Трапезунда (204,756 г)⁵⁸. На 1333 р. вага татарського саума визначалася в 5 маґрибських унцій – 195,3 г⁵⁹. Або становила 191,9 г⁶⁰. За постановою сенату Венеціанської республіки від 1322 р., вага зливка для торгівлі у Причорномор'ї становила 198 г⁶¹. У сучасних дослідженнях вага рубля-зливка для північно-східних земель визначається у 196–205 г – до й 182–190 г – після 1380 р.⁶² Значна різниця між найлегшими та найважчими зливками одного типу часто пояснюється втратою срібла при переплавленні. Дійсно, така технологічна операція з різними за якістю та вагою монетами, зливками і коштовностями передбачає різну вагу і якість отриманого срібла. Але й втрати його при литті різні дослідники визначають від 1–4% до 5–10–14% від маси⁶³. Побутує аргументоване твердження, що коли зливки важили менше,

⁵² Хан Н.А. К вопросу о роли ордынского «выхода»... – С.96.

⁵³ Фёдоров-Давыдов Г.А. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // Археологический ежегодник за 1957 г. – Москва, 1959. – С.7–16.

⁵⁴ Фёдоров-Давыдов Г.А. Клад серебряных джучидских монет с Селитренного городища // Нумизматика и эпиграфика. – Т. XIII. – Москва, 1980. – С.75; *Его же*. Денежное дело Золотой Орды. – С.15.

⁵⁵ Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983. – С.65, 70–71.

⁵⁶ Пономарёв А.М. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – Москва, 1983. – С.90, 93–94, 107–108.

⁵⁷ Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков из Старого Крыма и золотоординские сумы // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. XLV. – Ленинград, 1980. – С.69.

⁵⁸ Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – München, 1970. – S.192; Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (По данным Франческо Пеголотти) // Советская археология. – 1958. – №3. – С.68–70; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.68–72; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – С.84; Еманов А.Г. Sommi di Caffa XIII–XV вв. // XI Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2003. – С.129–130; Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма в XIII–XV ст. по нумизматическим данным (из музейных коллекций Эрмитажа, Одессы и Крыма) // Могилянські читання: 2006. – К., 2007. – С.202; Огуй О. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Молдавський період. – Ч.1: 1370–1475. – Чернівці, 2009. – С.118–119.

⁵⁹ Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.69.

⁶⁰ Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. – С.70.

⁶¹ Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы XIV в. // Журнал экономической теории. – 2007. – №3. – С.126–141.

⁶² Колызин А.М. Торговля древней Москвы. – Москва, 2001. – С.148.

⁶³ Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных платёжных слитков Великого Новгорода // Труды Государственного Эрмитажа. – Т.4. – Ленинград, 1961. – С.86–88; Янин В.Л. «Память,

ніж установлено, то різницю доплачували монетами⁶⁴. Але в Орду руські князі доставляли вже готову кількість зливків данини, що збиралися й переплавлялися на місці. Золотоординську владу, певно, не цікавило, з якого срібла перелито зливки. Але їх вага та якість не могли бути меншими, ніж визначено ханською владою.

Джерела не зберегли суми «ординського виходу» для українських земель, хоча й існують повідомлення, що такі виплати здійснювалися. В очах літописця однією з основних заслуг Коріатовичів, коли вони прийшли на Поділля, стало те, що вони «босакам (баскакам – Г.К.) вихода не почали давати»⁶⁵. Але можна здогадуватися, що сума «ординського виходу» з об'єднаного Галицько-Волинського князівства за Юрія Львовича могла бути не меншою, ніж ті 1 тис. зливків, що їх сплачував в Орду Дмитро Донський. Якщо ж зважити на чималу територію, природні та людські ресурси західно- й центральноукраїнських теренів, то сума виплат із правобережних князівств могла наблизитися до кількох тисяч зливків.

Виявлення празьких грошів першої половини XIV ст. в одних скарбових комплексах зі зливками-гривнами свідчить про те, що саме чеські монети могли стати одним з основних джерел для переплавлення у зливки – регламентовану форму «ординського виходу». Найперші празькі гроші, що з'явилися у Чехії 1300 р., мали близько 3,8 г ваги, пробу металу 930/1000, і вважалися еквівалентом чистого срібла⁶⁶. Незважаючи на поступове зниження ваги та якості (до 3,50–3,53 г, проба 860–880/1000), наприкінці правління Яна I Люксембурзького⁶⁷ вони залишалися чи не єдиним джерелом якісного срібла. Але для того, щоб отримати один зливков вагою 190/192–210 г, треба було переплавити 50–60 празьких грошів Вацлав II та Яна I Люксембурзького. Тобто для разового річного «виходу» з Галицько-Волинського князівства слід було назбирати понад 50 000 празьких грошів Вацлава II, якщо вважати 1000 гривен умовною сумою данини з цих земель. А за перше десятиріччя XIV ст. необхідно було акумулювати й відправити в Орду суму, еквівалентну понад півмільйону грошів. Певно, з усіх князівств Правобережжя ця сума була в рази більшою.

Безумовно, наведені підрахунки умовні, адже сума данини невідома, а на переплавку йшли не тільки празькі гроші. Але назбирати декілька десятків тисяч празьких грошів через податки, внутрішню й зовнішню торгівлю, в умовах натурального господарства на початку XIV ст. для галицько-волинських

как торговали доселе новгородцы» (к вопросу об эволюции новгородской денежной системы в XV в.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. XVI. – Ленинград, 1985. – С.104; Пономарёв А.М. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – С.108; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.71.

⁶⁴ Pegolotti F.B. La Pratica della mercatura. – Cambridge (Mass.), 1936. – P.25; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – С.74.

⁶⁵ Белецкая О.В. Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений // Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып.4. – Мінск, 2008. – С.96.

⁶⁶ Kiersnowski R. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków srednich. – S.129.

⁶⁷ Castelin K. O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského // Numismatický sborník. – 6. – Prague, 1960. – S.129–167.

князів було дуже непростим завданням. Тим більше, що «вихід» срібла до ханської ставки був не єдиним значним платежем. В очах сучасників податкова система монгольської держави висмоктувала величезні кошти з підкорених народів: «вони [...] своїх данників обкладають значним тягарем [...] податків. [...] Як наприклад, земля Анг (?), що належала якомусь знатному баронові. По-перше, хан отримує свою данину, що складається принаймні з 15 драхм або аспрів; [...] по-друге, особливий володар; по-третє, обласний володар [...]; по-четверте, урочисті послы (nunci) solennes; по-п'яте, часті підношення дарів, після цього треба давати [...] гінцям коней та утримання. Понад те від кожного селянина – робітника беруть по 3 аспра, від кожного бика і від шести овець – 3»⁶⁸.

Певна річ, значна кількість подібних «баронів» була й на Правобережжі. Із нащадками розбитого 1362 р. на Синіх Водах Кутлубуга пов'язуються «барони», згадані у вірменських джерелах середини XV ст.⁶⁹ Улус Хурмудая існував на правому березі Дніпра в районі Києва ще в 1390-х рр.⁷⁰ Значні економічні інтереси мали й семеро татарських князів, з якими за «особисту данину» домовився Казимир III у 1356 р.⁷¹ Можна тільки здогадуватися, у що обходилося населенню західноруських князівств перебування різноманітних монгольських військових контингентів, забезпечення адміністрації, послів тощо.

Для того, щоб покрити тільки «ординський вихід» і залишитися правителями у своїх володіннях, просто не бути знищеними, західноруським князям доводилося вилучати величезні людські, природні та грошові ресурси. Імовірно, у гривни переплавлялося все наявне срібло в монетах і прикрасах. Віднайдення останніх поряд із празькими грошами та гривнами у скарбах західноукраїнського регіону⁷² засвідчує виконання ними подібних до грошей функцій.

Виявлення італійських⁷³, золотоординських⁷⁴, угорських⁷⁵, польських⁷⁶, трапезундських монет⁷⁷, що можуть відноситися до першої половини XIV ст., свідчить про значні потенційні можливості у залученні монетарного срібла на західноукраїнських землях. Але постійна необхідність відправки в Орду чималой срібної маси нівелювала найважливішу функцію грошей – накопичення.

⁶⁸ Див.: *Фёдоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. – С.34; *Языков Д.* Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях. – Санкт-Петербург, 1825. – С.107–109.

⁶⁹ *Гулевич В.* Західні землі улусу Джучі в кінці XIII–XIV ст. і Тука Тимуриди // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.22/23. – К., 2013. – С.150–151.

⁷⁰ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1941. – С.179; *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси... – С.143.

⁷¹ *Гулевич В.* Західні землі улусу Джучі... – С.148.

⁷² *Сиверс А.А.* Топография кладов с празскими грошами. – С.13 (№21); *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.15 (№16); *Bauer N.* Die silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. – S.70 (№64); *Kotlar M.* Znaleziška monet... – S.32 (№54); *Soboleva N.A.* Nálezy pražských grošů... – S.200 (№5).

⁷³ *Kotlar M.* Znaleziška monet... – S.24 (№9).

⁷⁴ *Терський В.* Княже місто Володимир... – С.188, 197.

⁷⁵ *Крижанієвський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – С.131.

⁷⁶ *Kubiak S.* (przy współudziale B.Paszkiwicza). Znaleziška monet... – S.93 (№242 (II)).

⁷⁷ *Synkalowsky A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. – Warszawa, 1961. – S.150 (№78, tabl.XIV, №7).

Очевидно, саме цим можна пояснити майже повну відсутність скарбів першої половини XIV ст. на економічно розвинутих, орієнтованих на європейські зв'язки західноукраїнських землях. Із подіями 1340-х рр., коли з'явилися передумови для невідправлення величезних срібних ресурсів в Орду, пов'язуються й окремі скарби з найпершими празькими грошами в них.

Безумовно, не варто абсолютизувати «ординський вихід» як основний дохід Орди. Адже не тільки данина з руських земель забезпечувала державну скарбницю монголів. Попри значні прибутки від неї та воєнних походів, основною статтею доходів вважаються митні збори⁷⁸. Саме контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями в умовах натурального господарства забезпечував регулярні грошові прибутки. Величезні потоки срібла з підкорених районів Середньої Азії та Кавказу, купецькі капітали, розробка старих і нових срібних родовищ давали чималий зиск. За підрахунками сучасних дослідників, монетний фонд Золотої Орди щороку оновлювався на 15 млн диргемів⁷⁹.

Певно, що монголи застосовували запозичені в Азії та Європі передові технології в добуванні й обробці металів. Відомо, що на копальнях Джунгарії працювали полонені німці⁸⁰, а французькому бранцеві майстрові-ювелірові Вільгельмові Буше було доручено справу оздоблення ханських покоїв⁸¹. Величезне значення для золотоординської держави мали сировинні ресурси Уралу та Сибіру, адже масове карбування срібних диргемів фіксується не у XIII ст., а в наступному, XIV ст., із початком правління хана Узбека, коли Західний Сибір (орда Шайбана) було приєднано до його володінь⁸².

Не вірно було б пояснювати й надзвичайно малу кількість скарбового матеріалу першої половини XIV ст. на західноукраїнських землях тільки ординським фактором. Карбування власної монети у Львові у другій половині XIV ст. передбачало й залучення великої кількості старих грошей. Культурний шар більшості руських міст і поселень першої половини XIV ст. зазвичай знищений або дуже ушкоджений пізнішими планувальними роботами, що непридатне для закладання скарбів. Але вилучення значних грошових сум для відправки в Орду видається найголовнішим фактором у продовженні «безмонетного періоду». «Вихід» значної срібної маси поряд із «запросами», «почестями», «постоем» та іншими поборами з підневільного населення був лише однією, але дуже важливою ланкою цілісної системи з вилучення природних, людських та грошових ресурсів.

Празький гріш, що налічував аж 12 дрібних монет – денаріїв і містив відповідний напис у множині «Grossi Pragenses»⁸³, від початку був запрограмований

⁷⁸ *Кульпин Э.С.* Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства) // Социоестественная история: Генезис кризисов природы и общества в России. – Вып. XI. – Москва, 1998 – С.37.

⁷⁹ *Пономарёв А.Л.* Чьи на Руси деньги... – С.47.

⁸⁰ *Пашуто В.Т.* Монгольский поход в глубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Москва, 1970. – С.217.

⁸¹ *Карпини П. де, Рубрук У.* Путешествие к тартарам католических монахов в 1245–1255 гг. – К., 2013. – С.204, 234, 236, 242.

⁸² *Мухамадиев А.Г.* Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – С.36–37; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.65.

⁸³ *Kiersnowski R.* Pradzieje grosza. – Warszawa, 1975. – S.138–145.

як такі собі «міжнародні гроші» та «засіб накопичення». В умовах ординського панування він ніс певну надію на заощадження й вихід із суцільної бідності. Саме в українській мові слово «гроші» (на відміну від інших європейських країн) стало назвою не окремого монетного номіналу, а узагальнюючим терміном. За багатьма показниками, напередодні монгольського завоювання Русь стояла перед кардинальними зрушеннями в монетній справі та грошовому обігу, але навала кочовиків перервала ці процеси⁸⁴. Окремі, нечисленні знахідки празьких грошів початку XIV ст. свідчать, що західноруські князівства долучилися до загальноєвропейських тенденцій і ввійшли в «період срібного гроша», незважаючи на монгольське поневолення. У розвитку товарно-грошових відносин і, відповідно, феодалізму велике значення мала не тільки наявність природних покладів дорогоцінних металів, рівень політичного та економічного розвитку, а й близькість до територій із розвинутим монетним обігом. Сусідство Галицького, Волинського князівств із насиченою «європейською валютою» Польщею мало виняткове значення для розвитку феодалізму на цих землях, обумовлювало їх входження в новий період монетарного розвитку.

⁸⁴ Потин В.М. Основные периоды монетной чеканки в Европе и денежное обращение Русского государства в X–XVII веках // Нумизматический сборник памяти Д.Г.Капаназе. – Тбилиси, 1977. – С.128.

According to archaeological finds and written source Prague groschen of Wenceslaus II and John I Luxembourg arrived to the Halych-Volyn' Rus' already in the first decades of 14th century. But they are not lay up in hoards. Cause was the contribution that used to be collected the Golden Horde in the forms of the silver ingots-hryvnas.

Keywords: *Halych-Volyn' Rus', Golden Horde, Prague groschen, ingots-hryvnas, numismatics, coins, coinage, currency, coin treasures.*

